

УДК: 801.8(575.2)

Алымкулова Э.А.

И.Арабаева атындагы КМУнун кыргыз тили жана аны окутуунун технологиялары
кафедрасынын магистранты

Алымкулова Э.А.

Магистрант кафедры кыргызского языка и технологии ее обучения КГУ им. И. Арабаева

Alymkulova E.A.

Master student of the Department of the Kyrgyz language and technology of its teaching, KSU
named after I. Arabaeva

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ САН АТООЧТОРДУН СЕМАНТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛЬНЫХ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

SEMANTICALLY DEFERENS NUMERALS IN KYRGYZ LANGUAGE

Аннотация: Макалада сан атоочтордун кыргыз тилинин өнүгүү тарыхындагы ролу жана алардын коомдун өнүгүүсүндөгү орду терен иликтөөгө алынат. Ошондой эле өсүмдүк аталыштары Борбордук жана Орто Азияны жердеген уруулардын тилиндеги грамматикалык жана негизги структуралык концепциянын калыптануусуна белгилүү өлчөмдө салым кошкондугу да талданат. Бир эле учурда өсүмдүк аталыштарынын тарыхый жактан өзгөрүүсү жана агромаданияттын өнүгүүсү тилди алып жүрүүчүлөрдүн калыптануусуна да кескин таасирин тийгизет.

Аннотация: Разумеется в истории кыргызского языка и обществе важную коммуникативную функцию выполняют имена числительные. Так как, имена числительные как таковые играют непосредственную роль в образовании грамматической концепции данного языка. Историческое изменение фонетической адаптации имен растительного мира оказывает огромное влияние в формирование агрокультуры целой нации.

Annotation: This paper examines, how was plays historically role numerals Kyrgyz language. Numerals giving rise to conception found and grammatical structures among ancient languages on the area Central and Middle Asia. The development and changes in numerals for different species are related to changes in ethnic-culture and in the views on human relations.

Негизги сөздөр: этимон, сан атооч, сандык аталыштар, грамматикалык түзүлүш, коомдук байланыштар, байыркы тилдик түзүлүш.

Ключевые слова: этимон, имена числительные, грамматическая структура, древняя языковая структура.

Keywords: etymon, numerals Kyrgyz language, grammatical structures, ancient language, human relations.

Кыргыз тилиндеги сан атоочтордун структуралык курамы, негизинен, түрк тилдеринин структуралык өзгөчөлүктөрүн чагылдыруучу негизги категория экендиги окумуштуулар тарабынан күн тартибине коюлуп келгендигин айтып кетүүгө болот. Ошондой эле кайсыл гана табигый тилдик түзүлүштү алып карабайлы сан атоочтордун байыркылыгын тастыктаган факты-материалдар арбын кездешет жана байыркы коомдук

түзүлүштө адам баласы коомдун мүчөсү, б.а. индивид катарында калыптануу процессин сан атоочторду өздөштүрүүдөн баштаган деп айтсак көп деле жанылыштык болбойт деген ойдобуз. Анткени байыркы адам баласы байырлаган үнкүрлөрдө азыркы күнгө дейре сандык идеяны билдирүүчү пиктографиялык белгилер сакталган. Демек, сан атоочтор бир гана лингвистикалык элемент катарында эмес, геолингвистикалык, кала берсе, этностун менталдык түзүлүшүн калыптандырган концептуалдык компонент катарында да изилдөөнү талап кылган тармак экендигинде шек жок. Анткени кыргыз элинин тарыхын чагылдырган энциклопедия болуп келген Манас эпосунун текстеринде да сан атоочтордун салмагы жогору. Бирок азыркы күнгө дейре түрк тилдериндеги байыркы жана семантикалык жактан фундаменталдуу катмар болгон сан атоочтордун структуралык жактан салыштырып изилдөө тармагы колго алынбай калгандыгы байкалат. Кыргыз тилиндеги сан атоочтордун структурасын жалпы тил илиминин денгээлинде талдоого алган жана кыргыз тил таануусунун негиздөөчүсү К.Тыныстановдун эмгектеринде деле сан атоочтордун семантикалык байыркылыгы биринчи орунга коюлгандыгын байкоо анчалык кыйынчылыкты туудурбайт. Анткени кыргыз тилинин тарыхый жактан өнүгүүсүнүн советтик доорунун алгачкы жылдарында “маданият курулушунун илим-иликтөө институтунун” колдоосу менен жарык көргөн эмгегинде (Q.Тъньстанур. Qыргъ zдын adabij tilinin gany imlasiыn dolboru, Frunze, 1934) аталган илимпоз сан атоочтук негиздеги тил бирдиктерин, б. а. сөздөрдү орус тилиндеги варианттары менен структуралык жактан салыштырууга аракеттенген. Аталган окумуштуунун 1934-жылы жарык көргөн кыргыз тилинин морфологиясы (qurguz tilinin morfologiyasu) деп аталган эмгеги кыргыз тилинин морфологиясына арналган алгачкы сыпаттама грамматиканын үлгүсүндөгү эмгегинде сан атоочтордун классификациясы талдоого алынгандыгы белгилүү. Бир эле мезгилде И.Арабаевдин илимий тариздеги макалаларында сан атоочтордогу сингармонистик мыйзамдын туруктуулугу жана Манас эпосундагы орду айкын көрсөтүлүп, кыргыз тилинин графикасын түзүүдөгү сан атоочтордун ролу аныкталган десек жанылышпайбыз.

Кыргыз тилиндеги жана башка түрк тилдериндеги сан атоочтордун фонетикалык калыптануусуна орчундуу салымын кошо алган окумуштуулардын бири Н.А.Баскаковдун илимий изилдөөлөрүндө сан атоочтордун тыбыштык өзгөчөлүгү боюнча олуттуу пикир айтылган. Ч.Валиханов түндүк Кыргызстандын картографиясын тактоодо жана Манас эпосу боюнча айрым текстери кагаз бетине түшүрүлгөн материалдарда кыргыз жеринин чектеринде сандык маанини билдирген сөздөрдүн маанилүү орунда турушуна жана алардын тыбыштык жактан туруктуулугуна басым жасаган. Бирок жогоруда биз сөз кылып жаткан окумуштуулардын изилдөөлөрүн тикеден тике кыргыз тилиндеги сан атоочтордун фоносемантикасы менен байланыштыруу аша чапкандын болор эле.

Кыргыз тилинеги жана Манас эпосунда жолугуучу сан атоочтордун тыбыштык структурасын акустикалык пландагы өзгөчөлүктөрү проф. Т.К.Акматов тарабынан жеткиликтүү талдоого алынган. Аталган окумуштуунун эмгектеринде кыргыз тилиндеги сан атоочтордун тыбыштык өзгөчөлүктөрү ар тараптуу талдоого алынып, алардын семантикалык жактан туруктуу өнүгүүсү кошуна түрк тилинде сүйлөгөн элдердин тилдериндеги сан атоочтордун фоносемантикалык турпатына салыштырылган. Бир эле мезгилде кыргыз тилдик ареалына жакын жайланышкан өзбек тилинин Ташкент шаарынын тургундарынын тилиндеги сан атоочтордун фонетикалык варианттары жана семантикалык көп кырдуулугу А.Махмудов тарабынан изилденет (А.Махмудов. Гласные узбекского языка. Ташкент. 1968. 60 с.). Албетте, Ташкент шаарынын жашоочуларынын тилине башка тилдердин, анын ичинде орус тилинин таасири басымдуу болгондугу аталган окумуштуу тарабынан таасын

белгиленет. Ошондой эле А.Махмудов тарабынан айрым кыргыз жана башка түрк тилдериндеги сан атоочтук идеяны чагылдырган форманттардын орус тили тарабынан өздөштүрүлгөндүгү тууралуу да айтылган.

Ар бир тилдеги сан атоочтор өзүнүн структуралык тутумуна жана акустикалык сырткы формасына ээ болот. Мындай мыйзам ченемдүүлүк табигый түзүмдүн (естественной структуры) объективдүү шарты болуп саналат. Ошондой эле азыркы мезгилдин зананбап талабы болуп саналган тилдерди типологиялык жактан окуп үйрөнүү бир чөлкөмдүк мейкиндикти ээлеген тилдердин бири биринен болгон артыкчылыгын (превосходство) далилдөө багытында факты-материалдарды топтоо эмес, тикеден тике, б. а. тыгыз байланыш катышта болуп келген түрдүү түзүмдөгү тилдердин (рус-кыргыз) мыйзам ченемдүү биримдикте өнүгүүсүн камсыздоо болуп саналмакчы. Бул маселеде Кыргызстан КМШ өлкөрүнүн арасында бир гана түркологиянын борбору болбостон, Манас эпосунун тилин изилдөөнүн өнүгүүсү үчүн жакшы жагдай түзүлгөн географиялык чөлкөм болуп эсептелинет.

Кыргыз жана башка түрк тилдериндеги сан атоочтордун жасалуу жолдору жана морфемалык типологиясы бир гана окуу жайлардын көйгөйү болуп саналбастан, адрестик жана жаны пастпорттук системага өтүү жагдайында да прикладдык маанидеги маселелердин жаралуусуна алып келди. Кыргызстанда учурдагы тилдик абал **билингвизм** катарында мүнөздөлүп, тилдик ареалдын негизги өзгөчөлүгү катарында орус тилинин кыргыз тилине болгон таасири, көбүн эсе, фонетикалык деңгээлден изилденет. Ошондой эле индоевропа тилдеринин кыртышында тастыкталган **интерференция** кубулушунун принциптери жана алардын эки тилдин ортосундагы сандык идеяны чагылдыруучу тил бирдиктериение болгон байланышы акыркы мезгилде курч проблемага айланды.

Ал эми кыргыз тилинин агглютинативдүүлүк мүнөзүнө негиз болуучу сан атоочтордун морфемалык өзгөчөлүктөрү Манас эпосунун текстеринде иреттик сан атоочтордун фоносемантикалык типологиясын слыштырууда айкын байкалат. Кыргыз тилиндеги сөз жасоо принциптерине бш ийген **-ынчы** мүчөсүнүн сингармонитстик варианттары бөтөн тилдүү аудитория үчүн өздөштүрүүгө кыйын маселелердин бири болуп келгендегин моюнга алууга аргасыз болобуз. Анткени кыргыз тили евразия чөлкөмүндөгү эң байыркы тилдик система катарында гана эмес, кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн пайдубалы жана башка тилде сүйлөгөн этникалык топторду бириктирген тилдик тилдик саясаттын негизи экендиги калетсиз. Анткени, кыргыз тили азыркы Кыргыз Республикасынын чегинде басым жасоочу адстраттык лингвистикалык түзүм гана болуп чектелбестен, өлкөнүн жарандыгын тааныган ар бир инсан негизги коомдук ишмердүүлүгүн ишке ашыруучу **белгилик система экендигиндигин** белгилеп кетүү ашыктык кылбайт. Анткени кыргыз тилинин мамлекеттик тил катарында калыптануусу көөнөргүс Манас эпосунун тили менен тыгыз байланыштуу. Бирок азыркы күнгө дейре кыргыз тил таануу илиминде текстологиялык изилдөөнү жөн гана түрк тилдеринин категориялык көрсөткүчтөрүнө кыргыз тилинин материалдарын теңештирүү, б. а. барабардыкты камсыз кылууну түшүнүү салтка айланып калгандыгы кейитерлик көрүнүш. Анткени азыркы күнгө дейре кыргыз тилиндеги иреттик сан атоочтордун бөтөн тилдер аркылуу берилүүсү илимий жактан тактоону талап кылат. Ал эми жамдама сан атоочтордун (**бир+оо, эки+оо, үч+оо** ж.б.) семантикасын Манас эпосунун текстери аркылуу түшүндүрүү айныксыз илимий жоболорду талап кылат. Ошол себептен да, кыргыз жана башка түрк тилдеринин ортосундагы ажырымдын синтаксистик, статистикалык жана семантикалык көлөмүн аныктоону максат кылбастан, типологиялык карым катнаштын

перспективдүү мыйзам ченемдерин комплекстүү түрдө терең изилдөө, биздин оюбузча, азыркы замандын көйгөйлүү маселеси экендиги айтпаса деле түшүнүктүү.

Н.М.Ядринцев 1889-жылы Орхон дарыясынын боюнда Кошо-Цайдам өрөөнүнөн тапкан Күл-Тегинге арналган эстеликте сан атоочтордун катышы бир кыйла такталып, көпчүлүк сандык семантиканы түшүндүргөн сөздөр Манас эпосунун текстеринде жолуга тургандыгы аныкталдаган. Н.М.Ядринцевдин илимий экспедициясы өз ишин улантып, 1889-жылы Орхон дарыясынын жээгиндеги Эрдени Цзу монастырынын 60 км түштүк тарабынан Могилян каганга (Билге каганга) арналган дагы бир эстелик табылып, ал текстердин составындагы **сан атоочтор категория катарында** көрсөтүлгөн. Н.М.Ядринцевдин экспедициясына удаалаш 1890–1891-жылдары Орхон суусунун боюна финдердин жана орустардын археологиялык экспедициясы келип, жазуу эстеликтердин сүрөтүн тартышат. 1891-жылкы орус экспедициясына Петербург Илимдер академиясынан академик В.В.Радлов жетекчилик кылып, жазма эстеликтер менен кеңири таанышуу менен бирге алардын тексттеринин байыркы кыргыз тилине таандык экендиги ачыкталган. Албетте аталган окумуштуу дагы бир ирет кыргыз тилиндеги жана Манас эпосунун текстеринде жолугуучу сан атоочтордун башка түрк тилдериндеги сандык лексемалар үчүн негиз болгондугун баса белгилейт.

Колдонулган адабияттар:

1. Ахматов Т.К. О согласных звуках киргизского литературного языка// Тюркологические исследования (Сборник статей, посвященный 80-летию академика Константина Кузьмича Юдахина) 261с.(123-141).
2. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. – М.–Л., 1952.
3. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркский рунических памятников (VII-IX вв.) Ленинград: Наука,1980. -58 - 59-61-б.
4. Насилов В. М. Язык Орхоно-Енисейских памятников. – М., 1960.
5. Худяков Ю. Енисей кыргыздарынын тарыхы. – Китепте: Кыргыздар. – Бишкек, 1991. II том. 203-б.
6. Труды Орхонской экспедиции. Вып. 1–4. – СПб., 1982–1989.12–16-бб.
7. Q.Тъньстанур. Qьргъ здын adabij tilinin gany imlasinyн dolboru, Frunze, 1934

Рецензент: филол.и.к., доцент Эргешбаева Н.А.